

חרות (3)

נסכם את הרקע ללימוד שלנו עד כה. התורה נושאת דגל של מחאה נגד העבדות. מחאה זו לא מוליכה בהכרח לערך ההומניסטי של החירות. המודל המורכב של התורה מדבר על: שֶׁלַח עֲמִי - וַיַּעֲבֹדְנִי. על רקע זה שאלנו האם יש מקום לערך החירות במרחב התפיסה המסורתית הדוגלת בצייטנות וקבלת עול ואף שעבוד של האדם לאלוקים. ראינו פתרון אחד שגרס כי: עבדות ה' = החירות האמיתית. זאת בשל מוגבלות האדם לחיות כבן חורין ובשל התקלות המוכחות מן ההיסטוריה לפתיחת חירות שהולידה גל של עריצות. פתרון זה הרווח בשיח המסורתי – לא מספק בשל הנחות היסוד הלא מוכחות שלו, בשל הצל הכבד שהוא מטיל על אופי האדם ובשל חסך בנועזות להתמודד עם עיקרון החירות. הפתרון השני בו פתחנו שייך לרמב"ם המזהה את יושרו של האדם עם הליכתו אחר השכל. נפתחת בפנינו האפשרות לראות את החרות כזהה עם ההליכה אחר השכל. הרמב"ם מזכיר בהקשר זה את המצוות השכליות בהן האתגר הגדול הוא להיות חירותי ואת המצוות השמעיות שלהן יאה קבלת המרות המשעבדת. אלא שתפיסת הרמב"ם רחבה יותר כפי שעולה מדבריו במורה נבוכים:

מורה נבוכים ח"ג פרק כו

המצוות כולם יש להם סיבה ומפני התועלת צווה בהם. והיות לכולם עילה, אלא שאנחנו לא נדע עילת קצתם ולא נדע מפני החכמה בהם... וכתובי התורה מבוארים בזה, "חוקים ומשפטים צדיקים". "משפטי יי אמת, צדקו יחדיו". ואלו שנקראים 'חוקים', כשעטנו ובשר בחלב ושעיר המשתלח, אשר כתבו עליהם החכמים 'ז"ל' ואמרו, "דברים שחקקתי לך, ואין לך רשות להרהר בהם, והשטן מקטרג עליהן, ואומות העולם משיבים עליהן" - לא יאמין המון ה'חכמים' שהם ענינים שאין להם סיבה ותכלית.. אלא וודאי שיש להם תכלית מועילה על כל פנים, אלא שנעלמה ממנו, אם לקיצור דעותינו או לחסרון חכמתנו. כל ה'מצות', אם כן, יש להם אצלם סיבה - רצוני לומר, כי למצוה היא או לאזהרה יש תכלית מועילה, מהם מה שהתבאר לנו צד התועלת בהם. כאזהרה מן הרציחה ומן הגניבה, ומהם מה שלא התבאר תועלתם כמו שהתבאר בזכרים, כאיסור ה'ערלה' וכלאי הכרם. והם אשר תועלתם מבוארת אצל ההמון יקראו 'משפטים', ואלו שאין תועלתם מבוארת אצל ההמון יקראו 'חוקים'. ויאמרו תמיד, "כי לא דבר רק הוא", ואם ריק הוא - 'מכם' - רצוני לומר, שאין נתינת אלו המצוות דבר ריק, שאין תכלית מועילה לו, ואם יראה לכם בדבר מן המצוות שענינו כן - החסרון הוא מהשגתכם. וכבר ידעת הדבר המפורסם אצלנו ששלמה ידע סיבות המצוות כולן, מלבד 'פרה אדומה';

- מה ההבדל בין חוקים למשפטים?
- מה ההוכחה משלמה?
- מהי ההשלכה מדברים אלו על מושג החירות והיקפו?

לאחר שזיהיתם את מושג החרות אצל הרמב"ם השוו אותו למושג זה אצל קאנט [על פי ויינרב] התבונה היא אוטונומית. כשאדם מציית לצו המוחלט הוא מחוקק חוק כללי החל על כל אחד וממילא הוא מחוקק לעצמו – חקיקה אוטונומית. התבונה האוטונומית מחייבת חקיקה [אוטונומית] כללית. המציית לצו [=מחוקק אותו בתבונתו] הוא אוטונומי. האם ביאור זה מניח את הדעת? מה חסר? פתרון שלישי מקיף קרוב למוזג החירות העכשווי ויחד עם זה רחוק ממנו מאוד מצוי במשנת הרב קוק. נבחן זאת לאט מתוך תקווה שנוכל להקיף...

פתרון שלישי: חרות הנשמה – חרות כפשוטה (מחבטון)

כנקודת מוצא: הרב קוק מלא הערכה ואפילו ערגה אל החרות. לפני ששואלים את השאלה הפילוסופית - איך החירות מתיישבת עם הדת? החרות אצלו היא מושא חפץ:

קובץ ז קצו	קובץ ג רעט
ואם אני חלש בגופי, האם תסבול מזה גם כן נשמתית? ואם אלף פעמים ידכאני בשרי, הידוכא מזה רוחי? הלא מלא חופש אני, שואף אור ודרור, ואם שאיפתי לחירות כבר הנני משוחרר, ובמלא קומתי הנני בן חורין.	מרחבים, מרחבים, מרחבי אל אותה נפשי. אל תסגרוני בשום כלוב, לא גשמי ולא רוחני. שטה היא נשמתני ברחבי שמים, לא יכילוה קירות לב ולא קירות מעשה, מוסר, הגיון ונימוס. ממעל לכל אלה שטה היא ועפה, ממעל לכל אשר יקרא בכל שם, ממרום מכל עונג, מכל נועם ויופי, ממרום לכל נשגב ונאצל. חולת אהבה אני.

שימו לב: מה כולא את הרוח? ומה מגביל את הנשמה? בקשת החירות – המרחב העצמי למעלה ממה היא צריכה להתעלות? אחרי השירים החושפניים הללו – הבה נתחיל מן ההתחלה. מהי חירות?

עולת ראי"ה – פסח

ההבדל שבין העבד לבן-החורין איננו רק הבדל מעמדי, מה שבמקרה זה הוא משועבד לאחר וזה הוא בלתי-משועבד. אנו יכולים למצא עבד משכיל שרוחו הוא מלא חירות, ולהיפך בן-חורין שרוחו הוא רוח של עבד. החירות הצביונית היא אותו הרוח הנשאה, שהאדם וכן העם בכלל מתרומם על ידה להיות נאמן להעצמיות הפנימית שלו, להתכונה הנפשית של צלם אלהים אשר בקרבו, ובתכונה כזאת אפשר לו להרגיש את חייו בתור חיים מגמתיים, שהם שווים את ערכם. מה שאין כן בבעל הרוח של העבדות, שלעולם אין תכן חייו והרגשתו מאירים בתכונתו הנפשית העצמית, כי-אם במה שהוא טוב ויפה אצל האחר השולט עליו איזה שליטה שהיא, בין שהיא רשמית בין שהיא מוסרית, - במה שהאחר מוצא שהוא יפה וטוב.

קל יותר להגדיר חירות בשפה של החוק המעמדי. אולם החירות המהותית [כמו גם העבדות] לא מדלגת על אף אדם כולל לא על עבד. איזה קריטריון נוטלת החירות המהותית מן החירות המעמדית?
עמדו על אחד מצירי הדיון דרך תשובה לשאלה: למי [או למה] בן החורין נאמן לפי הרב קוק?
בירור מקיף יש בסוגיה זו בפסקה הבאה. הפסקה עשירה במקורות מובלעים שידיעתם מקילה על ההבנה ומעשירה אותה:

קובץ ג כד

שימו לב למבנה: אדם, ואני בתוך הגולה.* האני הפנימי העצמי, של היחיד ושל הציבור, אינו מתגלה בתוכיותו רק עם, עולם קוסמוס. לפי ערך הקדושה והטהרה שלו, לפי ערך הגבורה העליונה, הספוגה מהאורה הטהורה של זיו מעלה, שהיא מתלהבת בקרבו. חטאנו עם אבותינו,** חטא האדם הראשון, שנתנכר לעצמיותו, שפנה לדעתו של נחש, ואבד את עצמו, לא ידע להשיב תשובה ברורה על שאלת איִפה, מפני שלא ידע נפשו, מפני שהאניות האמיתית נאבדה ממנו, בחטא ההשתחואה לאל זר.*** חטא ישראל, זנה אחרי אלהי נכר, את אניותו העצמית עזב, זנח ישראל טוב. חטאה הארץ, הכחישה את עצמיותה, צמצמה את חילה, הלכה אחרי מגמות ותכליות, לא נתנה את כל חילה הכמוס להיות טעם עץ כטעם פרי, נשאה עין מחוץ לה, לחשוב על דבר גורלות וקריירות. קטרגה הירח,**** אבדה סיפוק פנימיותה, שמחת

חלקה, חלמה על דבר הדרת מלכים חיצונה. וכה הולך העולם וצולל באבדן האני של כל אחד, של הפרט ושל הכלל. באים מחנכים מלומדים, מסתכלים בחיצוניות, מסיחים דעה גם הם מן האני, ומוסיפים תבן על המדורה, משקים את הצמאים בחומץ, מפטמים את המוחות ואת הלבבות בכל מה שהוא חוץ מהם, והאני הולך ומשתכח, וכיון שאין אני, אין הוא, וקל וחומר שאין אתה.

רוח אפינו משיח ד', זהו גבורתו, הדר גדלו, איננו מבחוץ לנו, רוח אפינו הוא. את ד' אלהינו ודוד מלכנו נבקש, אל ה' ואל טובו נפחד, את האני שלנו נבקש, את עצמנו נבקש ונמצא, הסר כל אלהי נכר, הסר כל זר וממזר, וידעתם כי אני ד' אלהיכם, המוציא אתכם מארץ מצרים להיות לכם לאלהים, אני ד'.

* יחזקאל פרק א א: "וַיְהִי בְשָׁלְשִׁים שָׁנָה בְּרַבִּיעִי בְּחֻמְשָׁה לַחֹדֶשׁ וַאֲנִי בְּתוֹךְ הַגּוֹלָה עַל נְהַר כְּבָר נִפְתְּחוּ הַשָּׁמַיִם וַאֲרָאָה מַרְאֹת אֱלֹהִים" שימו לב למלך ההרחנה של הפסוק.

** על פי חז"ל כל נשמות ישראל היו במעד הר סיני. לפי הקבלה נשמות העתידיות כלולות באישיותו של אדם הראשון.

*** מיהו האל הזר? חשוב לראות את סוגיית התלמוד - שבת קה

רבי שמעון בן אלעזר אומר משום חילפא בר אגרא שאמר משום רבי יוחנן בן נורי המקרע בגדיו בחמתו והמשבר כליו בחמתו והמפזר מעותיו בחמתו יהא בעיניך כעובד עבודה זרה שכן אומנתו של יצר הרע היום אומר לו עשה כך ולמחר אומר לו עשה כך עד שאומר לו עבוד עבודה זרה והולך ועובד אמר רבי אבין מאי קראה לא יהיה בך אל זר ולא תשתחוה לאל נכר איזהו אל זר שיש בגופו של אדם הוי אומר זה יצר הרע...

**** חולין ס עמוד ב: "רבי שמעון בן פזי רמי כתיב ויעש אלהים את שני המאורות הגדולים וכתיב את המאור הגדול ואת המאור הקטן אמרה ירח לפני הקב"ה רבש"ע אפשר לשני מלכים שישתמשו בכתר אחד אמר לה לכי ומעטי את עצמך"

מהו חטא על פי מקור זה?

בדבריו של הרב קוק יש ביקורת קשה על מחנכים ומלומדים. שימו לב היאך ביקורת זו חופפת את תפיסתו בדבר מהות החינוך.

מאמרי הראיה / חלק א / א. ("קרבת אלהים" באדם)

כי הלא איננו מכירים את החנוך בתור בורא דברים חדשים בנשמת המתחנך, כי אם בתור מפקח ומוציא מן ההעלם אל הגלוי ומן הכח אל הפועל מה שהוא גנוז בו בכח והוא גלוי בתור אופי כללי ומרכזי בכללות האנושיות וקבוציה ההיסטוריים והלאומיים...

מהי ההשלכה של תורת חינוך זו על חינוכו והתפתחותו העצמית של האדם? מנין נשאבת התפיסה באינה רואה בחינוך 'בריאת דברים חדשים'? נעיין במקור שבו הרב קוק מנסה להציע דרך להתמודדות עם בעיית הדור - ההתרחקות מן המסורת ותחושת ההתעלות שהתרחקות זו הולידה:

אדר היקר ועקבי הצאן / עקבי הצאן / עמוד קיב

התחיה של "השבת לב אבות אל בנים ולב בנים אל אבותם" אי-אפשר להיות כי-אם דוקא על-ידי אורא דארץ-ישראל. כההטבה המוסרית של היחיד, כן של הכלל כולו היא נכללת בשתי המדרגות הידועות של הישר, והכובש. כשם שהיחיד בשעה שהוא עדיין לא עלה עד מרום פסגת המוסר הגמור, בשעה שבטבעו עוד לא נחקק יפה החותם של הצדק והטוב, אז דרכו הישרה קשה עליו, הוא צריך למלחמות על כל צעד והוא מוכרח להדוך את כחותיו הרעים, לכבשם ולבטלם לפעמים. אבל זה איננו דרך האורה עדיין, כי כאשר יוסיף לקח, וישתמש באורה של תורה מצורף עם המאור השכלי והנטיה הטבעית, שבלב הישר והתמים שהתעורר יפה, אז ימצא כי הוא איננו צריך כל-כך להיות בעל מלחמות. ואם לפעמים יהיה לו צורך במלחמה, יראה גבורה אחרת, ולגמרי אחרת, כי לא יכבוש את שום כח מכחות נפשו שיהיו אסורים וכלואים, שלא יעשו מאומה, כי-אם יקחם ישעבדם בחבלי אדם ובעבותות אהבה "אל הטוב ואל הישר, אל מרומי המגמות היותר נשאות, שהם הנם החפצים האלהיים. ואז יצא מכלל עבדות ויהיה בן חורין, מאושר, עטור בעבדות העליונה שהיא עטרת תפארת, "עטרת זהב מזוקק על ראשו".

כיצד מבחין הרב קוק בין הכובש לישר? במה הוא דומה לרמב"ם ובמה הוא שונה?

האם הרב קוק חוזר כאן לשיטה שעבדות ה' היא החרות האמיתית? ובכן נשוב לשאלתנו העיקרית – איך יתכן מקום לחירות בתוככי הדת המקדשת את השעבוד לה' ולמצוותיו? היש דרך בה יזכה האדם תודעתית וחוויתית הרוח החירות למרות שעולן של 613 נמצוות מוטלות עליו? כיוון אחד לפתרון מצוי במקר הבא:

קובץ ח לא

בזיכור הרוח, כל פגם מוסרי, אפילו רחוק ודק מאד, מורגש הוא על ידי הבטאה פנימית של מוסר כליות, וכל עליו מוסרי מתגלה מעלתו על ידי הארה רוחנית, רוממות נשמה וחדות קודש. בתכונה העליונה מתרשמת התורה כולה וענפיה כולם בהאספקלריא הנשמית. זאת היא מדתו של אברהם אבינו, שקיים את התורה כולה עד שלא נתנה.* המביט אל צור חוצב,** יכול על כל פנים בנקל לפי הערך [=באופן יחסי], להגיע למדה זו, שבסיועה של התורה תחול עליו הופעת אורו של אברהם אבינו. ואז יאמר הנה באתי במגילת ספר כתוב עלי, לעשות רצונך אלהי ותורתך בתוך מעי.

* כוונתו למדרש [ובו נוסחאות שונות: אברהם - אב לא למדו ורב לא היה לו מהיכן היה למד תורה? אלא זימן לו הקב"ה שתי כליותיו כמין שני רבנין והיו נובעות ומלמדות אותו חכמה הדא הוא דכתיב אברך את ה' אשר יעצני אף לילות יסרוני כליותי.

** על משקל הכתוב: (ישעיהו נא) שמעו אלי רדפי צדק מבקשי ה' הביטו אל צור חצבתם ואל מקבת בור נקרתם: הביטו אל אברהם אביכם ואל שרה תחולקכם כי אחד קראתיו ואברהם ואשרהו:

לאן מגיע האדם המתבונן על אברהם ודרכיו? מה קורה ליחס בינו לבין התורה והמצוות? שימו לב למיקום שהפסוק מציג להן.

אך לשם מה כל הברור – מי שמאמין שישמור מצוות. למה הוא צריך גם את תחושת החירות ואת החופש מעול, כי הוא לא מספיק מאמין?

שני כיווני מחשבה לפתרונה של שאלה זו במקורות לפניכם:

אורות התורה פרק יא ב

האדם הישר צריך להאמין בחייו. כלומר שיאמין בחי" עצמו והרגשותיו ההולכות בדרך ישרה מיסוד נפשו, שהם טובים וישרים ושהם מוליכים בדרך ישרה. התורה צריכה שתהיה נר לרגלו, שעל ידה יראה את המקום ששם הטעות עלולה, שלפעמים תתע הנפש בתהו לא דרך. אבל המעמד התמידי צריך להיות הבטחון הנפשי.

מהי ההנחייה העולה מסעיף זה? מה תפקידה של התורה בשביל האדם בן החורין? מה זה מלמד על התורה? על ערך החירות? על תכליתו של האדם? לענין זה – תכלית האדם, נוכל לעיין בסעיף אחרון ולראות את המשמעות הרחבה שרואה הרב קוק לחירות:

קובץ ז

קצח. עד היכן הוא הגבול של החרות האצילית, הוא דבר הסמוי מן העין, ובאמת אין לה גבול, כי נחלתה היא בלי מצרים. אפילו החלק היותר קלוש מהעבדות הנשמית הוא כבר מטיל פגם בנשמה. והאדם הולך הוא ומשתלם, בהיותו הולך למישרים, הולך הוא ומשתחרר מכל שעבוד של ציור ורעיון באור החרות האלהי שבנשמתו, חלק אלוה ממעל, ונשמת שדי ממרומים. אמנם גבול החרות אין לו ערך מצד עצמו, אבל ערך גדול יש לו מצד מקריו, מצד דרכי ההטעה שבו. אין לך אדם שאיננו משועבד לדיעות ומדות ותכונות קדומות, המשפילות את הדר נפשו, ולפעמים יש שמה שהוא קורא בשם חרות, איננו כי אם שיעבוד לאיזה מצב קדום, גרוע ושפל. על כן בעין פקוחה צריך האדם להתבונן על מהות החרות, בשעה שהוא שואף אליה, למען לא תתחלף לו העבדות השפלה בחרות.

היש לחירות באמת איזושהי הגבלה?

האם הדרך של הרב קוק אכן יכולה להוביל להרמוניה בין התורה וההלכה, לבין האינדיבידואל – לבין ערך החירות?